

STADSHOLMEN

GRÖTLUNKEN 4

SABBATSBERGSKYRKAN

Sabbatsbergsvägen 3

VASASTADEN

Stadsholmen

AB Stadsholmen är Stockholms stads bolag för förvaltning av äldre, kulturhistoriskt värdefulla fastigheter. Vi äger och förvaltar merparten av bebyggelsen inom kulturresevatet östra Mariaberget, Skinnarviksberget, Åsöberget och Vita bergen samt området vid Katarina kyrka. Dessutom är Stadsholmen största fastighetsägare i Gamla stan, på Långholmen och i Djurgårdsstaden. Vi äger och förvaltar även gårdar i ytterstaden – stamfastigheter från vilka stadens moderna förorter vuxit fram. För närvarande omfattar beståndet 279 fastigheter med drygt 700 byggnader, som inrymmer 1633 lägenheter och 804 lokaler. Stadsholmen är ett dotterbolag till AB Svenska Bostäder.

Stadsholmen bildades 1936 av samfundet S:t Erik för att rusta upp några kvarter i Gamla stan. Stadsholmen är det äldre namnet på denna stadsdel. 1967 förvärvade Stockholms stad bolaget och överförde merparten av sitt äldsta bostadsbestånd till Stadsholmen. Under åren har även Stadsholmen övertagit byggnader från andra fastighetsägare som byggnadsstyrelsen, kriminalvården och Gatu- och fastighetskontoret i Stockholm.

Med tiden har ett synsätt vuxit fram där antikvariska principer baserade på varje hus historia och förutsättningar blivit vägledande för hur byggnader och yttre miljö ska förvaltas och rustas. Flertalet av våra fastigheter har högsta klassificering (blå) vilket innebär att de har så stora kulturhistoriska värden att de motsvarar kraven för byggnadsminnen. För oss är byggnadsvård ett vardagsarbete och allt vi gör präglas av respekt för husen och deras historia.

FAKTABLAD

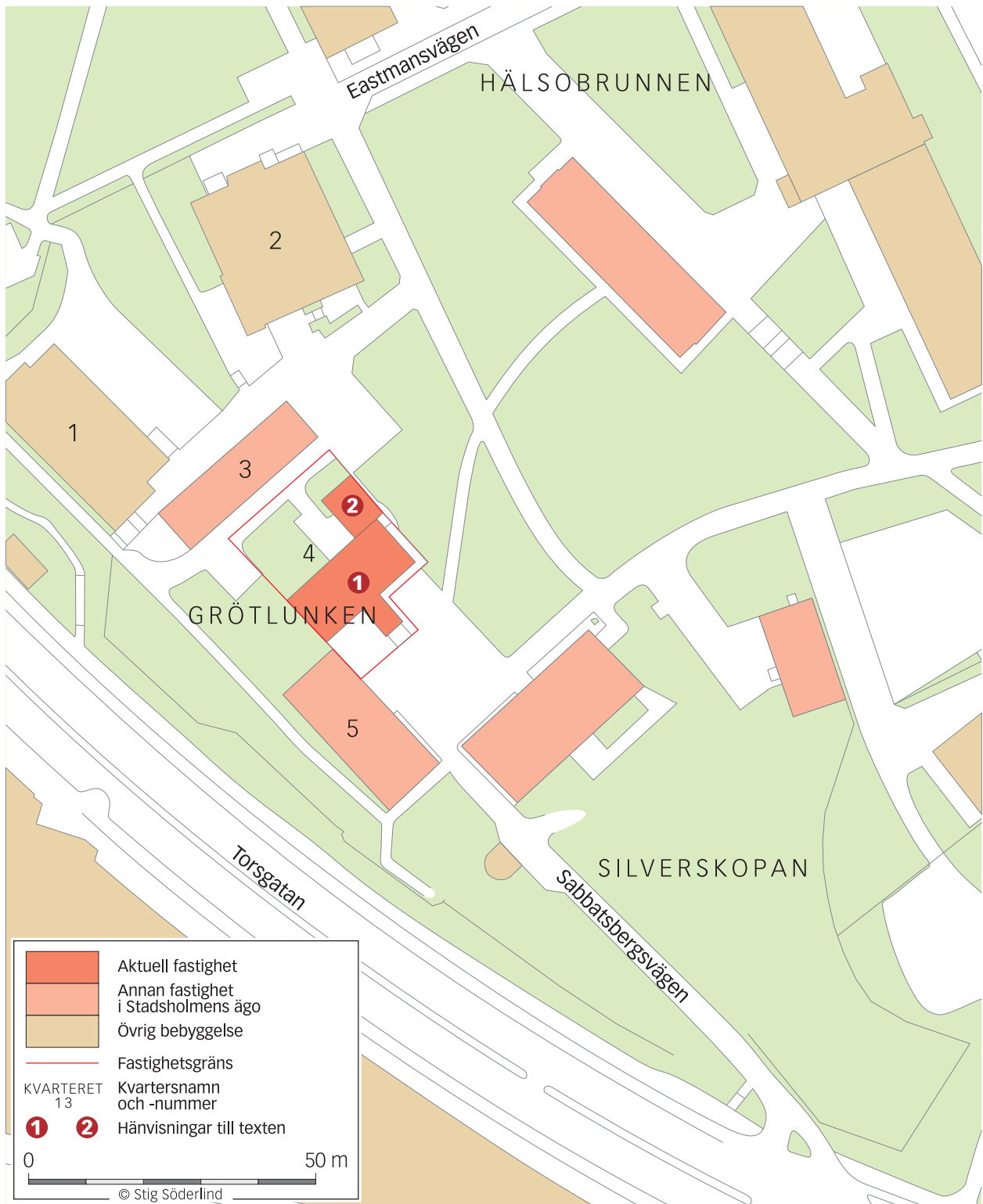
Byggnader och miljöer berättar ofta något om vår historia. Genom byggnaderna kan vi få veta hur staden och samhället förändrats. Husen ger oss också kunskap om hur människor har arbetat, bott och inrett sina hem och de speglar även olika gruppers livsvillkor.

Somliga hus är väldokumenterade och omskrivna medan andra är mer anonyma. Under några år har vi tillsamman med Stadsmuseet i Stockholm arbetat med att sammanställa en kortfattad information om alla våra fastigheter; information om när husen byggdes, hur de har förändrats och hur de har använts under åren.

För att kunna beskriva den enskilda fastighetens historia har vi dels besökt varje hus för att se vad som finns kvar från äldre tid och dels letat uppgifter i arkiv och litteratur. En del nya foton har tagits för att illustrera faktabladen.

För att hinna med alla fastigheter inom rimlig tid har arbetet byggts på lättåtkomliga uppgifter. Ingen fullständig arkivforskning har alltså gjorts och de historiska beskrivningarna är därför inte heltäckande. Ibland kan uppgifter i olika arkiv också vara motsägelsefulla och det har inte alltid funnits möjlighet att reda ut frågetecken. Faktabladen kan därför komma att fördjupas och förändras vid nya undersökningar i framtiden.

Faktabladen finns samlade på Stadsholmens webbplats www.stadsholmen.se

1 KYRKAN

2 LOFTBODEN

LOFTBODEN T.H. INNAN PANELN TOGS BORT 1949. FOTO J. SÖDERBERG 1937, SSM F19798.

De äldsta delarna av Sabbatsbergsområdet är en säregen miljö med en sällsam historia i det som nu är Stockholms innerstad. Här har fattiga stadsbor varit inhysta i institutionsbyggnader som har legat sida vid sida med mer förmögna brunnsgästers boende.

De bevarade husen ger en möjlighet för oss att förstå de ofta svåra förhållanden som de fattiga levde under i äldre tider. Men Sabbatsbergsområdet ger också en bild av myndigheternas dubbelbottnade ambitioner att dels ta hand om de fattiga, dels, i ett mindre filantropiskt syfte, flytta bort ett problem som störde stadens ordning.

Fastigheten Grötlunken 4 omfattar Sabbatsbergs gamla kyrka med anor från 1760, men kan också innehålla äldre delar från Valentin Sabbaths vårdshus som byggdes omkring 1710. Det är Stockholms äldsta bevarade träkyrka och en viktig pusselbit i Sabbatsbergsområdets historia. Tillsammans med övriga bevarade byggnader gör kyrkan det möjligt att bättre förstå livet för de boende på fattighuset. Utformningen från ombyggnaden på 1820-talet är också en fin representant för den tidens enklare gudstjänstlokaler. Den timrade loftboden från omkring 1730 som är sammanbyggd med kyrkan är både

genom sin ålder och sin utformning mycket ovanlig i innerstaden.

Fastigheten Grötlunken 4 är blåvärderad enligt Stadsmuseets kulturhistoriska klassificering. Det innebär att den har ett synnerligen stort kulturhistoriskt värde.

OMRÅDESBESKRIVNING

Sabbatsbergsområdet består i dag av många olika fastigheter och verksamheter. Här ligger bland annat Sabbatsbergs sjukhus, vård- och omsorgsboenden, nybyggda bostäder och en konsthall. I den äldsta delen av området finns byggnader kvar från stadens fattighus och gamla hälsokälla för brunnsskickning. De husen och fastigheterna ägs i dag av Stadsholmen och beskrivs i fem olika faktablad, ett för varje fastighet.

Från vårdshus till fattighus

Nuvarande Sabbatsbergsområdet tillhörde ursprung-

KYRKANS HUVUDFASAD MED DEN KARAKTÄRISTISKA, TÄCKTA TRAPPAN. FOTO J. MALMBERG.

ligen Rörstrand och i den södra delen, där Sabbatsberg ligger i dag, låg under medeltiden och fram till 1600-talets slut ett stort tegelbruk.

Namnet Sabbatsberg kommer från Valentin Sabbath som 1709 köpte södra delen av Rörstrands ägor – som då låg utanför den tätbebyggda staden – där tegelbrukets gamla lertag nu var vattenfyllda dammar. Sabbath, som var en framgångsrik källarmästare, uppförde här ett värdshus som stod färdigt 1717. Det enda som finns kvar är delar som ingår i nuvarande Sabbatsbergs kyrka. Efter Sabbaths död 1720 passerade ett antal privata ägare innan Stockholms stads fattighusdirektion köpte fastigheten 1751 för att ordna fattigvården i nuvarande Gamla stan. Här skulle enligt beräkningar 300 personer tas om hand och fattighusdirektionen insåg snart att de befintliga byggnaderna från värdshusrörelsen var alldeles för små för att rymma alla dessa.

Det första nybyggda huset för fattigvårdens räkning, det numera så kallade Nicolaihuset, var färdigt 1756. Efter hand följde flera byggnader, både logement och mer administrativt betonade lokaler. Inom området anlades också en begravningsplats 1755.

Den låg en bit sydost om Klarahuset (ungefär utmed nuvarande Torsgränd) och fanns kvar till 1860-talet då begravingarna flyttade till Norra begravningsplatsen. Här fanns också ett gravkapell som revs på 1880-talet när Klaragasverkets stora gasklocka i tegel byggdes. Den i sin tur togs ur bruk på 1950-talet och revs slutligen 1970 efter ett hårt motstånd.

Livet på fattighuset

De som bodde på fattighuset skulle i huvudsak klara sitt uppehälle själva, vilket ända in på 1800-talet innebar att de förutom maten skulle bekosta kläder, talgljus och säng med sängkläder. För detta fick de understöd i form av en mindre summa pengar beroende på hur arbetsföra de var; ju friskare man var, desto lägre summa fick man. När den fattige dog tillföll alla tillhörigheter fattighuset och såldes på auktion för att bekosta verksamheten.

Många av de intagna arbetade inom området med olika slags slöjd eller dagliga sysslor för fattighuset. Miljön var torftig och reglementet hårt med kännbara straff om man var berusad, tiggde eller inte utförde sina arbetsuppgifter. Efter upprepade

DET TIMRADE HUSET, LOFTBODEN, FRÅN OMKRING 1730. FARSTUKVISTEN ÄR RELATIVT NYGJORD MEN EFTERLIKAR EN ÄLDRE SOM HAR FUNNITS HÄR. FOTO J. MALMBERG.

förseelser kunde man helt sonika bli avstängd från fattigvården. De intagna fick heller inte gå ut på stan utan att fästa ett särskilt märke väl synligt på sina kläder vilket naturligtvis ökade skamkänslan.

Sabbatsberg under 1800-talet

Sabbatsbergs fattighus byggdes successivt ut med flera byggnader för olika funktioner. I början av 1800-talet byggdes till exempel det som nu kallas Klarahuset och på 1820-talet byggnaden öster om detta. Under 1800-talets tre sista årtionden gjordes de största förändringarna och tillbyggnaderna när även stadsförsamlingarna utanför Gamla stan flyttade sin fattigvård till Sabbatsberg. År 1872 öppnade två identiska logementsbyggnader för stadens några av övriga församlingar som båda finns kvar i dag men inte tillhör Stadsholmen.

I slutet av 1800-talet var verksamheten omfattande inom Sabbatsbergsområdet som nästan fungerade som ett eget litet samhälle. Här fanns omkring tusen boende och, förutom logementsbyggnaderna, kyrka, begravningsplats med kapell, kök, badinrättning, apotek, sjukhus och liknande. Bakom Klarahuset

bredde en stor trädgård ut sig med lusthus, kägelsbana och ett stort antal träd och andra växter.

På 1870-talet styckades fastigheten i två delar, en för fattighuset och en för hälsovårdsnämnden och det nya Sabbatsbergs sjukhus som öppnade 1879.

Sabbatsberg under 1900-talet

Omkring sekelskiftet 1900 övergick fattighuset till att bli ålderdomshem. Under loppet av 1900-talet förändrades och moderniserades vården genom att bland annat minska antalet sängplatser på salarna. Ett nytt vårdhem invigdes 1942, och 1950 stod även ett nytt ålderdomshem färdigt där de boende för första gången fick egna rum med WC och kokmöjligheter. De äldre husen rustades upp efterhand, efter att en tid ha varit hotade av rivning, och även här inreddes i huvudsak enkelrum som skilde sig stort från gamla tiders sovsalar.

Sabbatsbergsområdet har de senaste åren förändrats kraftigt. Sjukhuset började avvecklas 1979 för att övergå i privat regi i början av 1990-talet och på en del av det gamla sjukhusets mark har ett nytt bostadsområde vuxit fram. Fattighuset, senare ålder-

KYRKANS FASAD MOT ÖSTER. HÄR SKYMTAR T.H. OCKSÅ BODENS LOFTGÅNG SOM KOM FRAM VID RENOVERINGEN 1949. FOTO J. MALMBERG.

domshemmet drevs från 1971 till 1995 av Landstinget innan Stockholms stad åter tog över. Under åren har flera av de äldre byggnaderna rivits, som ångköket från 1890 och portvaxstugan från början av 1900-talet. De kvarvarande äldre husen förvärvades av Stadsholmen 2010. Lokalerna används huvudsakligen för sociala verksamheter.

Hälsobrunnen

Vid Sabbatsberg växte även en brunnnsverksamhet fram under 1700-talet. År 1734 öppnades den första hälsobrunnen av apotekaren Johan Julius Sahlberg och här kunde betalande gäster njuta hälsobringande vatten från den så kallade surbrunnen (brunn med mineral- eller kolsyrehaltigt vatten). Brunnsgästerna inackorderades i det värdshus Valentin Sabbath etablerat några årtionden tidigare. När Sabbatsberg blev fattighus i mitten av 1700-talet fortsatte brunnnsverksamheten som egen rörelse men administrerades av fattighusdirektionen vilket bland annat betydde att även de fattiga fick tillgång till brunnen, om än i begränsad omfattning.

I början av 1800-talet inrättades ett brunnslasarett

för de mindre bemedlade och brunnnsdrickningen ökade för denna kategori. Verksamheten var inte alltid framgångsrik och tillgången på vatten varierade under åren. I mitten av 1860-talet dömdes vattnet ut och på 1880-talet sinade det helt i samband med att gasklockan byggdes. Försättningsvis fick vatten levereras på flaska till Sabbatsberg ända tills brunnnsverksamheten helt upphörde 1968. I dag finns inte mycket kvar som påminner om den här verksamheten. Brunnshus, brunnspaviljong, lasarettet och andra byggnader har rivits. Kvar finns egentligen bara Katarinahuset som ursprungligen byggdes som värdshus för brunnsgästerna.

BYGGNADSHISTORIK SABBATSBERGS-KYRKAN

Värdshus och kyrka

Där kyrkan ligger i dag låg tidigare huvudbyggnaden i Valentin Sabbaths värdshus från 1710-talet och delar ingår troligen i den nuvarande byggnaden. Loftboden som är sammanbyggd med kyrkan byggdes troligen under 1720- eller 1730-talet och kan ha innehållit övernattningsrum för värdshusets gäster.

GUDSTJÄNSTRUMMET FICK SIN NUVARANDE UTFORMNING I SLUTET AV 1820-TALET. PREDIKSTOLEN ÄR PLACERAD OVANFÖR ALTARET, ETT ARRANGEMANG SOM VAR VANLIGARE FÖRR, OCH SOM UPPHÖRDE PÅ 1880-TALET. FÖNSTREN PÅ BÅDA SIDOR OM ALTARET HÖJDES I SLUTET AV 1800-TALET. FOTO J. MALMBERG.

I slutet av 1940-talet hittades rester av en flerfärgad dekorationsmålning i ett av taken på övre våningen, något som tyder på att huset var avsett för mer förmögna personer.

När fattighuset etablerades i Sabbatsbergsområdet på 1750-talet användes vårdshusets huvudbyggnad som logement medan en gudstjänstlokal inreddes i loftbodens bottenvåning. När sedan Nicolaihuset var färdigt som bostadshus 1756 byggdes det gamla vårdshuset om till kyrka och invigdes 1761. Vid ombyggnaden kläddes byggnaden med rödfärgad panel och vitmålade lister samtidigt som innertaket ströks blått med skyar som efterliknande himlen och väggarna marmorades. Även loftboden kläddes med panel och målades likadant som kyrkan.

Kyrkan byggs om

Kyrkobyggnaden fick sitt nuvarande utseende 1828–1830 då en större renovering och ombyggnad gjordes under ledning av arkitekten Axel Nyström. Arbetet innebar bland annat att väggarna höjdes och fick ny ytter- och innerpanel och att den branta entrétrappan från söder, byggd på 1780-talet, fick en ny

överbyggnad. Även loftboden kläddes med ny panel både ut- och invändigt. Ytterväggarna målades gula med vita listverk och omfattningar medan trappans innerväggar blev blåaktiga och kyrkans inre målades vitt. Både ytter- och innertak byggdes om och de halvcirkelformiga fönstren på gavlarna kom till. Den nya predikstolen och altaret med bildhuggeriarbeten skänktes av hovbildhuggaren Ernst Philip Thoman, som passande nog bodde i närheten av fattighuset. Den gamla orgelläktaren renoverades liksom orgeln från början av 1800-talet. Även bänkinredningen byttes ut men gjordes med den gamla som förlaga.

Senare upprustning och renovering

Den senaste större renoveringen av kyrkan gjordes i slutet av 1940-talet. Invändigt togs bland annat de gamla, slutna bänkkvarteren från 1820-talet bort och ersattes av nya öppna och bekvämare bänkar. När panelen på den sammanbyggda boden revs upptäckte man att det under fanns en äldre, timrad bod med loftgång som varit helt dold under den senare fasadbeklädnaden.

PREDIKSTOLENS FÖRGYLDA TRÄSNIDERIER GJORDES AV BILDHUGGAREN E. P. THOMAN I SLUTET AV 1820-TALET.

BYGGNADSBESKRIVNING

Exteriör

Vad, om ens något, som återstår av Valentin Sabbaths gamla värdshus och den äldsta kyrkan är oklart. Den nuvarande byggnadens både yttre och inre utformning stämmer väl överens med 1820-talets ombyggnad. Fasadens locklistpanel och indelning med lister och lisener, den särpräglade trappans överbyggnad och gavlarnas halvcirkelformiga fönster är från den tiden. Det plåttäckta tegeltaket var dock tidigare klätt med tegel och några fönster på gavlarna har förstörats under senare delen av 1800-talet. De utåtgående blyspröjsade fönstren är från ombyggnaden i slutet av 1940-talet.

Loftboden har däremot ett äldre utseende som sannolikt i huvudsak stämmer med hur den såg ut när den uppfördes omkring 1730. Huset är byggt på gråstensgrund med liggande timmer utan panelinklädnad och har mot norr en loftgång med räcke av kontursågade bräder utmed långsidan. Bodens farstukvist med sin dörr mot väster har tillkommit efter 1950, men spår i timret visar att det även i äldre tid fanns en liknande på samma plats. De utåtgående

småspröjsade fönstren med kopior av beslag från 1700-talet tillverkades troligen i slutet av 1940-talet.

Interiör

Kyrkobyggnadens inre har fortfarande kvar en stor del av sin prägel från ombyggnaden på 1820-talet. Det välvda taket, orgelläktaren, predikstolen med sina förgyllningar, altarrundeln och dragjärnen i taket är betydelsefulla delar av detta. Bänkarnas nuvarande utformning tillkom i slutet av 1940-talet liksom de släta taken och väggarna där träpanelen tidigare var synlig och bara tunt övermålad. De blyspröjsade fönstren är från samma tid och ersatte då mer mönstrade och kulörta rutor, med liknande mönster som i fönstret över predikstolen.

Av loftbodens rum är de två rummen på övre våningen bäst bevarade. Här finns bland annat fragment av äldre takmålningar som togs fram vid renoveringen i slutet av 1940-talet. När Katarinahuset byggdes om på 1950-talet flyttades också delar av vävtapeter från 1700-talet hit för att bevaras. Ett av rummen på bottenvåningen har under längre tid fungerat som sakristia till kyrkan.

GEMENSAMT ANSVAR FÖR VÅR LEVANDE HISTORIA

Byggnader och miljöer med stort kulturhistoriskt värde berättar alltid något väsentligt. Det kan handla om stadsutveckling, samhällsförändringar, arkitektur, stilideal eller hantverksmetoder, men också om hur människor har bott och inrett sina hem eller om de skilda livsvillkoren för olika sociala skikt. Att fastigheterna byggts om och moderniserats under årens lopp är en del av historien.

Vi och våra hyresgäster är tillfälliga brukare i ett långvarigt historiskt skede. Vi har ett gemensamt ansvar för att aktivt och på ett varsamt vis bevara de värdefulla miljöerna till framtida generationer. Varsamhet kan bland annat innebära att behålla äldre planlösningar och att vara rädd om inredningsdetaljer som paneler, dörrar, lister och kakelugnar. Anpassningar och förändringar kan ske, men utan att vi förvanskar oersättliga värden. Individuella bedömningar måste alltid göras från fall till fall. Vi ska inte glömma att stilar och behov skiftar över tiden. Det vi idag kan tycka vara otidsenligt kan av kom-

mande generationer upplevas positivt och värdefullt.

Att använda traditionella material som kalkputs eller oljefärg är också viktigt, liksom att utforma nya inredningsdetaljer så att de passar i miljön. Vid vanlig städning och rengöring måste vi ta hänsyn till att de material och ytskiktsbehandlingar som finns i husen – till exempel trä, kalksten, stuck, oljefärg, limfärg och linoleum – är ömtåliga och kräver särskild försiktighet. Även innergårdar och trädgårdar har sina särskilda förutsättningar och ska skötas och utvecklas så att karaktären bevaras.

Stadsholmen har samlat sina riktlinjer för fastighetsunderhåll i broschyren ”Ett stockholmskt kulturarv – att förvalta borgarhus och kåkar”. Alla hyresgäster har fått skriften, men den finns också på vår hemsida. Här finns också några konkreta råd om hur man som hyresgäst bäst vårdar de gamla husen och miljöerna. På Stockholms stadsmuseums hemsida finns allmän information om byggnadsvård, www.stadsmuseum.stockholm.se.